

եւ թագաւոր քրաւ երկրին: Նա հակառակ իւր կամբին՝ մահճի մէջ մեռաւ գիւմարակ պատերազմի զաշտին: Ամօ ցաւ մ'իզուա այդ մահը այնպիսի զորավարի մը: որ իր մանկութենէն ի վեր պատերազմի մէջ սնան էր եւ: « աւելորձ է այդ ուրիշները ոչ թէ մարմնէ խաբէ՞ր, Գանուէլ Մուշեղի նկարագրին ունէր, մահուան անկողնէն երբ իւր Արատաշիր որդեկին տուաւ Սպարապետութիւնն ու Մամիկոնեանց Ցանուաւորութիւնը, իրենց տոհմին նշանաւոր կտակը քնար... — Հնչուէր հնչաբաշխէլ արտաքին Արշալոյ, եւ լինէլ միմիտ, Գնուէլ եւ հոգաւորէլ, եւ Գնուէլ Գորգիսէլ խոնարհէլ աշխարհէն: Հայոց լուսին Գ, որդեւ տէլ Լեւոնիսն է վերայ աշխարհէն մարտիւր միտանէլ...: Անուն տուէլ-Լեւոն յերկրէ իողցաւ, եւ լարագործիւն յերկին: Ընթացեալ ցանկ. եւ — միմեկն է մահաւան մի երկնէս, այլ յառաջիկայ յայն, որ զանաւն որդեւ հոգաւորեաց (Բուզ. Ե. Եւ — խոյ): Գանուէլ մահը թագաւորութեան լուսնանման քնար... — Եւ Գնուէլ Մուշեղի լարագործիւն Հայոց ու լինէլ Գորգիսէլ Լեւոնիսն իրենց հաւատարմի՝ Նոյիսին կը նուիրագործեն լայն իրենց նահատակութիւններով: »

Մամիկոնեանց մասին ուրիշ մանրամասնութիւններ կը թողուր Բուզանդի եւ Մեթոդ Եղեղին: Ինչ որ քաղաքականօրէն յառաջ իրերէն պիտի ծառայէին մեզ իրր անցը վարդապետաց խնդիրին, որոնց ուղղութիւնը Գանուէլն կը սկսի, մեր մասնաձիշ քրոստ սպարապետներու գործերով կը հաստատուի. իսկ վարդապետն եւ վահագնեանց հաւատարմի՝ Նոյիսին կը նուիրագործեն լայն իրենց նահատակութիւններով:

Վաչէ, Վասակ, Մուշեղ, Մանուէլ, որոնց կեանքը գործունէութեան է համար, երբեք չեն կուրցած Տիարանի կամ Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան հրապարակով, ոչ ալ սարքաւած են անոնց սպասաւորներուն հանդէպ: Երբ լինեալ են թէ պաշտպանութիւնը, թէ սպասաւորներ իրականապէս երկիրը ճնշելու համար եր. թէ Հաջը թէ Կայսրը կ'ուզէր բացարձակ ճնշող ըլլալ: Իսկ քաղաքական տիրապետութիւնը ոչ միայն տեւական պատերազմի սկիզբ պիտի ըլլար Պարսից եւ Յուսոց մէջ, այլ մանաւանդ նախարարութիւնը թոյլ կայսր շտաբ տիրապետութեան մը, որ քնասակար էր իւր շահուն: Տիարանի ու Բիւզանդիոնի երկու հակառակ հոսանքներուն մէջ տարութեամբ երկրի մը համար, յիշատի, տարբերութիւն մը չկար, կրնային որ եւ է կողմ յարել վերջնապէս: Բայց իրող այս վիճակին մէջ, քանի որ կանգուն էր արշապուհի գահը, Մամիկոնեանց նպատակը եղաւ լայն պահելու միջնորդներուն վրայ խորհիլ: « Եւ մեկ կողմը կրնային թշնամի ընել: Եւ այս այս էր պատճառը, որ մերթ Տիարանի կը յարին, մերթ Բիւզանդիոնի պաշտպանութիւնը կը խնդրեն, մերթ կ'ապառաժեն թէ Հաջին եւ թէ Կայսեր գէմ: »

« Մուշեղի վրայ սպի մ'իկն չկար. ընդհանրապէս Մանուէլի մարմինը վրայ ողջ տեղ չէ անցոր: Կայ պատճառներու մէջ որչափ ալ հակադրական մաս մը նկատենք, իրողութիւնն ունի է: Թէ ասանք պատերազմ մարտիկ են, կրնային ողջ ալ ելլել մարտէն եւ կը վերադառնին՝ առանց լքուելու: »

Բնիկ իշխանութիւնը պահպանելու համար Մամիկոնեանց ի գործ դրանք քաղաքական ուղղութիւնը շատ ուղիւ էր, եւ երկրին շահը մտածող ամեն նախարարութեան նպատակն ալ այդ պէտք էր ըլլալ: Բայց ամեն նախարար Մամիկոնեան սպարապետներուն պէս չէր խորհրդ: Ասանք պատերազմի զաշտին վրայ մտնել կը փափաքէին. երկրի անխախտութեան, բնիկ թագաւորներու կենքի պահպանութեան, եկեղեցւոյ ազատութեան համար եւն, եւն, հոգի կու տային. իսկ ուրիշներ իրենց հանգստութիւնը չվրդուէին համար պատերազմի աշխատանքը հեռացնել կ'ուզէին: Արշապուհի գահուն տապալուամով. ասանք օտարներէն կը վարձատրուէին առանց արեւն քրտիք թափելու: Մամիկոնեանց երկրի համար վստասելով ընկի թագաւորներէն կը վարձատրուէին լիւսաւս: Եւ այս՝ նախանձ կը դրուէր, շարապետութիւններու, մասնութիւններէն քու տեղի կու տար: Մամիկոնեանց գիրքը շատ վստաքաւոր էր, ոչ միայն երկիրը պիտի պաշտպանէին Յունիկ կամ Պարսիկն դէմ, այլ նաեւ նախարարական հակակիր յոյժին, ներքին յուզումներուն հանդէպ աննկուն պարտէին մնալ: ասոր համար անհրաժեշտ էր քաջութիւն եւ խելք: Կայսր միջեքուն տեղի եւս պէտք էր: Եւ խելքը այս համար անհրաժեշտ էր քաջութիւն: Եւ Մամիկոնեանց յաջորդական քաջակամքներ: Եւ Մամիկոնեանց յաջորդական ցուցընել, փայլեցնել այս ամէնը: Իսկ իրենց վարձատրութիւնը եղաւ դաւանք եւ հարածանք — ուրիշ նախարարութիւններէն, եւ վարադատի նման ապաշոյրհներէ:

Երբ նպատակը հայեացքը՝ արձագանքը չէ պատմութեան, որ բնդ-հանրապետ ներքող մ'է: Միտ դնելով նախարարական շարժումներուն, տուն-նպատակ եղբայրացութեան մը կարելի չէ յանգիլ: Մամիկոնեանները պատմութեանցն էին համար: Եւ այս եղբայրացութիւնն է անշուշտ, որ պատմագիրները մզած է ներքաշներու մէջ շրջանակէլ այս դէմքերը, առանց դրօշելու սակայն, թէ անոնց մէջ վարդան մը կայ, մեղաւորից Գնիկ եղբայրական սպանութեան, եւ վահան մը գործակից Մերուստանի, եւ միանգամայն թշնամի եր Երշապուհի գահին (Բուզ. Դ, Ժ, Ժ, Ժ, Ժ, Ժ, Ժ):

ՄԱՏԵՆԱԲՈՍՈՒԿԱՆ

Ե Ի Ո Ւ Դ Լ Ի Գ Ն Ե

Հայերէն ուսումը

Յ Ս Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այն ժամանակից, երբ հայ ազգի պատմական անցեալն կրկին կենքի հրաւիրուեցաւ գիտութեան բեմի առջեւ, անցել է մօտ մի եւ կէս դար. գիտութեան փափաքը, ազգային

պարծաթից ներշնչած, գրգռեց մի խումբ հայ հոգեւորականներ՝ նախահայրերի կուտորական գործունէութեան բնկորները, բարբառոս ազգերից ոսնակոխ եղած, խնամքով հաւաքել եւ ուսումնասիրել, Հայարաւոր տարիներ հնութեան փորձ առ թաղած եւ մոռացած, հոյակապ փլատափներ տակել, կիսաւեր դամբարանների միջից, հպարտ յուշարձաններից, վանքերի եւ այրերի խորշերից, դեղին մագաղաթեայ թիթեանից կրկին յարութիւն տուան ազգային դիւցազները, կրկին լեզու ստացան մեր մատենագրերը, մեզ մի առ մի աւանդելով հայ ազգի անցեալ փառքի եւ տառապանաց, նորա լեզուի, հաւատարմիքի, աշխարհայեցողութեան մասին Ընդաստարակ 19-րդ դարը ծնեց մի նոր դարաշրջան Արեւելքի համար Եւրոպայի ծանապարհորդներ, թօթափելով տասնեակ դարերի փոշին, Ներդոսի ափերից մինչեւ Վովկասի լեռնաշղթան եւ Պարսկաստանի խորքերից մինչեւ սեւ ծովը սակաւ առ սակաւ բաց արին միլիոնյոտորի տակից առաջւոր Լսիշ աշեւոր պատմութեան էջերը, Հայ ազգը, շնորհիւ իւր պատմական դերի հնութեան ազգերի շարքում, անշուշտ պէտք է իւր վերայ հրաւիրէր գիտնականաց լուրջ ուշադրութիւնն. մանաւանդ հայ լեզուն՝ իւր բազմափոփոմանի առանձնայատկութիւններով եւ այլազան հարուստ բառարանով՝ գրաւեց լեզուագետների հետաքրքրութիւնն. Դեռ 1711թ. J. J. Schröder հրատարակեց իւր «Եւրաման լեզուին Գանձը» (Thesaurus linguae armeniacae, Amstelodami), որի մէջ նա ի միջի պլլոց առաջ է բերում ինչ ինչ երբայեցերէն եւ ասորերէն, արաբերէն, պարսկերէն եւ յոյն փոխառեալ բառեր հայերէնում. այս համեմատութիւններից մի քանիսը մինչեւ այժմ պահպանում են իրանց նշանակութիւնը: Գաղղիացի հայագէտ Saint Martin առաջիններից մէկն էր, որ ըստ արժանաւորութեան գնահատեց հայ աղբիւրների վկայութիւնն իւր պատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրութեան մէջ (Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1818 — 19). Նորա յորդորմամբ երկրաստաբգ գիտնական Fr. Ed. Schulz 1826թ. ուղարկեցաւ Փրանսիական կառավարութիւնից Հայաստան՝ ուրախ տեսնելով սրանից արձանագրութիւնները ընդօրինակելու համար: Ֆու. Henr. Petermann գրեց իւր հայերէնի քերականութիւնը 1837թ. (Grammatica linguae Armeniacae), իսկ 1846թ. Windischmann հրատարակեց «Հայերէնի

հիմունքը արիական լեզուների ընտանիքում», ուսումնասիրութեան փորձը (Die Grundlagen des Armenischen im arischen Sprachstamme, Abhandl. der bayer. Akad. IV, 2); Նորան հետեւեց Gosche, De Ariana linguae gentisque Armeniacae indole prolegomena, Berlin, 1847. Ապա P. Boetticher համեմատեց հայերէնի բաղաձայնները սանսկրիտականի հետ (Vergleichung der armenischen Consonanten mit denen des Sanskrit, ZDMG, 4, 1850). Նոյնն, Arica, Halle, 1851: Արդէն այս առաջին փորձերում գիտնականք միանգամայն համաձայն էին, որ հայերէնը հնդեւրոպական լեզուների ընտանեաց շարքը պէտք է դասել սակայն դեռ որոշւած չէր նորան յատկացեալ տեղը ընդհանուր նախահայրներից, չէին պարզւած եւ նորա հիմնաւոր ձայնական օրէնքները, որոնք նորա առանձնայատկութիւնները կը կազմեն: Այս խնդիրները լուծելու կոչւած էր հետեւեալ սերունդը:

19. դարի երկրորդ կիսից հայ լեզու ուսումնասիրութիւնն սկսեց հսկայ քայլերով առաջագիմել. սակայն չհանելով մի շարք հայ եւ օտարազգի քանքարներ. ընտիր հանձարներ փորձեցին իրանց ոյժերը այս փորձաքարի վերայ, գրականական հանգէս բերելով երբեմն փայլուն ուսումնասիրութիւններ՝ հայ լեզուի եկան տարրերի, քերականական ձեւերի, ձայնական օրէնքների, փոխառեալ բառերի մասին: Հարկաւ անպակաս չէին եւ այնպիսիները, որոնք շնորհիւ իրանց սխալ տեսակէտի կամ անպատրաստականութեան միայն կարծատես անուն վայելցին հայագիտութեան մէջ, ստանալով իրանց արժանի գատաձիւրը քննադատութեան բեմի առջեւ: Friedrich Müller եւ Paul de Lagarde օրինակելի իմաստասիրութեան առաջ տարան իրանց նախորդաց գործը, հրատարակելով մի շարք հետաքրքրական ուսումնասիրութիւններ հայերէնի քերականութեան եւ փոխառեալ բառերի մասին (Fr. Müller, Zwei Sprachwissenschaftliche Abhandlungen zur armenischen Grammatik, SWAW, 1860; Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache, I, ebenda, 1861; do, II, 1863; Beiträge zur Conjugation des armenischen Verbums, ebenda, 1863; Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache, III, ebenda, 1863; Beiträge zur Declination des armenischen Nomens, ebenda, 1863; Armeniaca I, SWAW, Wien, 1865; Armeniaca II, 1870; Armeniaca III, 1871.

Armeniaca IV, 1874; Armeniaca V, 1878; Armeniaca VI, 1890; Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogerman. Sprachen, SWAW, 1877. Paul de Lagarde, Zur Urgeschichte der Armenier, ein philolog. Versuch, Berlin, 1854; Gesammelte Abhandlungen, 1866, Leipzig; Armenische Studien, 1877, Göttingen.) Երկու գիտնականներն էւս, հիմնելով ահագին բազմութեամբ պարսից բառերի ներկայութեան վերայ Հայերէնում, եկան այն համոզմունքին, որ Հայերէն լեզուն ի տանէ իրանեան պէտք է համարել, մեծ եռանդով պաշտպանելով այս տեսակետը իրանց յօգւածներում, մինչեւ H. Hübschmann քաջաբեկ այս կարծիքը հիմնաւոր փաստերով ցոյց տալով իւր հարուստ գիտութեանն, քաջ ծանօթ հնդեւրոպական եւ սեմական լեզուների հետ, de Lagarde տակաւ չունէր հմուտ լեզագետին յատուկ զգուշութիւնն եւ գործի խորին հասկացողութիւնն, ինչու եւ նորա Armenische Studien ընդարձակ գործը, որի մէջ նա ամփոփել է 2413 համեմատելի բառեր եւ սոցանց մօտ 1100 համեմատութիւններ իրրեւ ստոյգ յայտարարել, կիսով չափ զուրկ է գիտական նշանակութիւնից, Այնու ամենայնիւ այս երկու հայագետները, շնորհիւ իրանց անխնայ եւ օգտաւէտ գործունէութեան, զարկ տալով այլ գիտնականաց մօքքին, ընդ միշտ պատաւար տեղ են բռնելու Հայ լեզուագիտութեան պատմութեան մէջ Justi, հրատարակելով 1864 թ. Handbuch der Zendsprache, մասնաւորապէս վկայութեան հրաւիրեց եւ Հայերէնն, 1866 թ. լոյս տեսաւ Հ. Աբեհ Այաշէնի անմուսնային « քննական քերականութիւն », որ մինչեւ այժմ կը պահպանէ իւր թարմութիւնն, ք. Պափնյան հրատարակեց 1869 թ. « Հետազոտութիւն Հայերէն գաւառաբարբառների մասին » (ռուս. Պետ.), իսկ 1870 թ. « Հետազոտութիւնը Հայերէն լեզուի կազմակերպութեան մասին » (Recherches sur la formation de la langue arménienne, Journal Asiatique XVI), 1875 թ. Նիւթեր Հայ գաւառաբարբառները ռուսալեզուներու համար. (ռուսերէն, Պետերբ.) , վերջապէս 1882—84 « Նիւթեր Հայ բառարանի համար » (ռուսերէն, I, II, Պետ.)

H. Hübschmann-ի գիտական հանդէս գալովն Հայ լեզուագիտութիւնն դրեցաւ աւելի հաստատ հողի վերայ, մաքրել Հայերէն լեզուի սերմն նորա վերայ կուտակած անհարգաս

ազգի ազգի չհորեմից եւ ցոյց տալ նորա յատկացեալ տեղը հնդեւրոպական լեզուների շարքում՝ գիտականի մեծ ծառայութիւնն էր։ Հակառակ Fr. Müller-ի եւ de Lagard-ի կարծեաց Hübschmann եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանն. « Հայերէնն ոչ իրանեան եւ ոչ արիական լեզուներին կը պատկանի, այլ հնդեւրոպական լեզուների ընտանեաց առանձին անդամ կը հանդիսանայ եւ միայն պարսկերէնից փոխառեալ եւ սխալմամբ երկար ժամանակ բուն Հայերէն համարած բառերի հիման վերայ անիրաւացի իրանեան լեզուների շարքն էր դառած » (Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogerm. Sprachen, KZ 23, 1875; Armenische Studien, Leipzig, 1883, 5—7).

Օգտաւէտ ծառայութիւն մատուցին Հայ լեզուի բազմակողմանի ուսումնասիրութեանն Christian Bartholomae, Beiträge zur armenischen Lautlehre BB, 19, 1886; Sophus Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache I, Christiania, 1889; II KZ, 32, 1893; III Idg. F, 1, 1892, մանաւանդ գաղղիացի հմուտ հայագետ A. Meillet, MSL, 8, 9, 1894—96; Idg. F, 5, 1895. Յիշելու է եւս Verfasser, Die Semitischen Lehnwörter im Armenischen ZDMG, 46, 1892; C. Brockelmann, Die griechischen Fremdwörter im Armenischen ZDMG, 47, 1890; J. Мсеріанцъ, Этюдъ по армянской диалектологіи, 1897, Москва.

Հայ լեզուի ուսումնասիրութիւնն կարճ միջոցում հանդէս բերեց այնչափ ճոխ գրականութիւն, որ 19-րդ. վերջերը՝ ժամանակի զգալի պահանջ էր ի մի ամփոփել Հայ լեզուագիտութեան աւած պտուղները. այս պահանջը իրագործեց իրան յատուկ հմուտներով Hübschmann, ծայրայեղ զգուշութեամբ « Հայերէնի քերականութեան » մէջ առնելով իւր նախորդաց ստոյգ եզրակացութիւնները եւ ի բաց թողնելով այն բոլորը, ինչ որ թերի կամ լեզագիտական խիստ օրէնքներին անհամապատասխան կը հանդիսանար (Armenische Grammatik, I. Teil: Armenische Etymologie, Leipzig, 1897). գործի երկրորդ մասը մինչեւ, այժմ լոյս չէ տեսնել։

Մեր քարի ուսումնասիրութիւններից յիշելու է Josef Karst, Die historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901; A. Meillet, Esquisse d'une

grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903, Holger Pedersen, Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien, København, 1905; Christ. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, Strassb. 1905. Վերջերս Evald Liden, Armenische Studien, Göteborg, 1906, որի մասին է այստեղ խոսքը:

Այստեղ յիշած գիտնականաց երկար շարքը ինքն ըստ ինքեան արդէն ապացոյց է, թէ ոչլազի գծարւթթիւնների պէտք է յաղթէր Հայ լեզւի ուսումնասիրութիւնն, մինչև գիտութիւնն որոշ եղբակցութեան եկաւ նորան յատկացեալ տեղի մասին Տնդերստական լեզուների ընտանիքում. հիմքը Հաստատ Տոդի վերայ է գրած եւ գլխաւոր խնդիրները վերացած են: Մականջ շատ խնդիրներ մնում են առկաւին վիճելի եւ մութ թէ լեզւիս ձայնական օրէնքների եւ թէ նորա բուն գանձի նկատմամբ, մի կողմ թողած քերականական փնտռոտ ձևերը: Չպէտք է հարկաւ մոռանալ, որ բոլոր լեզագէտների ուսումնասիրութիւնները հիմնած են մարտըրպէս մեր դասական մատենագրերից մեզ առանձին ֆրէսն նիւթի վերայ. պարզ է հետեւաբար, որ լեզագէտը ոչ մի հնարաւորութիւն չունի ստուգելու, թէ որչափով այդ լեզուն իւր ժամանակակից ժողովրդական բարբառի հարազատ արձագանք էր հանդիսանայ եւ ինչպիսիով կը տարբերուէր նրանից, իրեն արեւտական, միայն հոգեւորականաց եւ բարձր շրջաններին յատուկ լեզու, որ մենք այժմ գրաբառ կ'անանենք, նա անկասած չէր պարունակում եւ չէր կարող պարունակել ու ժողովրդական բարբառի էական առանձնապատկութիւնները եւ ք. նորա տարբեր գաւառաբարբառները. անշուշտ եւ դարում, երբ Հայ գրականութիւնն սկսեց ծաղկել, այլ էր Միսականի, այլ Վասպուրականի, այլ Արարատեան թերեւս եւ այլ բարձր Հայոց բարբառները, զէ յիշելով բաղբաթիւ միմեանցից անցնուած գաւառների լեզական պէտպէսութիւնները. բնական պատճեններ՝ Տոյակայ լեռնաշղթաներ՝ բաժանելով երկրի զանազան մասերի, հնուց ի վեր պէտք է ստեղծէին՝ ինչպէս եւ քաղաքական կենտրոն՝ այսիւրուորական տարբերութիւնները՝ Պարսից, յունաց եւ ասորերէնի ազդեցութիւնն հետզհետէ արտաքցեց մեր մատենագրերի լեզւի գանգաբանից ու հագին քանակութեամբ բուն Հայ բարբառ, ըստ մեծ մասին անցնելով Հայաստան ֆրէսնական ձանապարհով, ուրեմն առանց շօշափելու ժողովրդի շերտերը, որի մէջ անշուշտ

կը շարունակէին ապրել հարազատ լեզւի գանձերը՝ ջնայելով, որ մեր մատենագրերը գուրս են եկել ժողովրդի միջից եւ ապրել զանազան գաւառներում, նոյա լեզւի համեմատութիւնն սակայն չէ ներկայացնում էական տարբերութիւններ, զրկելով գիտութիւնն թանկագին աղբիւրից:

Բայց եթէ մենք հաշուելու լինինք այս գծարւթթեան հետ, պէտք է խոստովանինք, որ մեր ձեռքի տակ եղած լեզական պաշարը այնուամենայնիւ բաւական հարուստ կը հանդիսանայ՝ Հայ լեզւի բուն գանձը եւ նորա կազմը որոշելու համար: Ներկայացնութիւնները հաստատ Տոդի վերայ հիմնուելու համար լեզագէտը առանձին զգուշութիւն պէտք է պահպանէ մանաւանդ Հայ լեզւի նկատմամբ, աչքի առնել ունենալով նորա պատմական անցեալն. ձայնական օրէնքներ, որոնք հիմնած չեն բաւականաչափ օրինակների վերայ, չունին զօրութիւն օրէնք կողմու (խնդիր կը հանդիսանայ շատ գիտնականաց, նոյն իսկ յայտնի գրիչների թոյլ կողմերից մէկը). առաւել եւս, որ մեր ապահով չենք, որ մեր գրական լեզւի Ներկաները առանց բացառութեան կամ տարբերութեան լիովին համապատասխան էին ժողովրդական բարբառի հնչիւններին: Նմանապէս որոշ օրէնքի վերայ հաստատուելու է նաեւ առանձին բառերի համեմատութիւնն: ու համեմատելի բառերը պէտք է ոչ միայն իրանց նշանակութեամբ միմեանք ծանկնեմ, այլ եւ դիտութիւնից ձանաչած ձայնական օրէնքներին միանգամայն համապատասխանեն: Այս է լեզագիտութեան գլխաւոր հիմքը. սակայն նորա տպարէզը կը նշանակէր զգալի կերպով սահմանափակել, ինքէ գիտնականն իւր հետազոտութիւնն հիմքեր բացառապէս այս օրէնքի վերայ, ստիպւած գուրս թողնելով ահագին քանակութեամբ օրէնքիւն անհամաձայն բառեր: Գէթ

Ե ինքնապէս, թէ Հայ ժողովրդը ստիպւած էր նշն իսկ կարեւորագոյն առարկաները անանելու եւ իւր զաղափարները արտայայտելու համար օտար լեզու փոխառել բառերով օգտուի՝ կը նշանակէր ստորադիւն նորան կիսազնայի ազգերի աստիճանին: Միւս կողմէն յայտնի փաստ է, որ ամեն ազգի բարձր շրջանները եւ զգրկանութիւնն զիւրեքն ինքնարկուած են օտար լեզու ազդեցութեան. երեւոյթս պէտք է զգալի լինէր մեծ ծաւալով մատնակ զայ ինքնական ունեւում՝ ընդհինոյա մաս յարաբերութեանց եւ արեւնակցութեան պարսից եւ յոյն ինքնական ընտանեաց հետ: Թէ մեր ժողովրդական լեզուն ներկայումս հնդեգեւած է նոր պարսից, ասորերէն, տանկերէն եւ ասորերէն բառերով, երեւոյթս համեմատաբար նոր է եւ հեռանկարը հնդեգեւած յայն պատմական անցքերի, որոնք՝ գրկելով Հայ ազգը իւր գաւառական դիրքից եւ կուրսի քաղաք առաւելագոյնը հարաւորութիւնից՝ մասնեցին նորան օտար ազգերի լիովին ինքնականութեան:

փոխառեալ բառերի նկատմամբ համեմատութիւն ստղծող պէտք է համարել, եթէ ք. բառերս ձայնական օրէնքներով համապատասխան են, սակայն նշանակութեամբ միայն ազգային, օրին. նպ. diraxl "ծառ" = հայ. "զրախտ", Paradies. նպ. muhr "կնիք" = հայ. մուրհակ, "Urkunde". Է. նշանակութեամբ հարազատ են, սակայն ձայնական օրէնքներին ոչ բոլորովին համաձայն. օրին. գր. älinämi "segne" = հայ. "աւրհեմ", (Թէեւ Hübbschmann, AG. 511, կասկածում է համեմատութեան ստուգութեան մասին), Բազմաթիւ բառեր, որոնք գիտութիւնն արացաւութիւններ կ'անան, թէ հայ ժողովրդի բնութեամբ եւ թէ ունեւալ մատենագրերի գրչի տակ անընշտ կարող էին ենթարկել զանազան թէեւ ոչ էական ձայնական եւ իմաստաւոր աղաւաղումների, դժարացնելով լեզուագէտի աշխատանքը: Զգուշութիւնն միակ զէնքն է այս դժարութեանց յաղթելու:

Այժմ ամենքը, թէ Evald Liden որչափ նպաստաւոր մշակ է հանգիստացել հայ լեզուագիտութեան համար, հրատարակելով իւր Armenische Studien 149 էջից բաղկացած գործը, որի մէջ նա առաջ է բերել 83 (առանց այլ բնական կարգի դասաւորած) բառերի համեմատութիւն: 20. դ. գիտութիւնն աւելի խիստ պահանջներ է դնում լեզուագէտին, որ հնարաւորութիւն ունի օգտուում թէ իւր բազմաթիւ նախորդաց սխալներից եւ թէ նոցա աշխատանքի հասուն պատշաճներից:

(Հարմարութիւն)

Բ. ՆԱԼԻՔՆԱՆՅ

Ի ԲԱՌԻԱՐՈՆԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀՈՅԵՐԷՆԻ ՅՈՒՐԵԱՆԵ ԳԵՐԱՆՈՒՆԵՐԸ

ՀԱՏ 2. ՊԵՐԴՈՐԱՆՈՒ

Հերթի-բերդ-ի-նի մի նշան-ի-ը բառ-ի-ը, ի նի-տի առաւել հայերէն-ը:

§ 7. Հայտնի ման ձեւերն, որ *eno, *ano-բնէն անառն են, կը վերաբերին այն հոլովակերպին՝ զոր կը ներկայացնէն անկր. agam, հոլովակերպ մ'որ իւր հոլովաց մեծագոյն մասին համար *e- եւ *ei- կրկին բնորոշ վրայ յեղած է: Զարակոյս չկայ որ *eno, *ano- բունը ծագած է *e- բնէն՝ օժանդակութեամբ -no- ձեւակերպի: Այս գէպերն մէջ զարմանալի չէ որ ei- բնոյն զուգահեռ անառն մ'այլ գտնուի: Եւ ասիս ստուգիւ կը

գտնուի. մտկր. ena-m "նա" (Թերի դերանուն մը. որ կը գտնուի ամեն սեռի եւ թուոյց հայցական. եւ էզ. գործիական եւ երկնայանքի սեռ. ներգ. հոլովակերպ) Հնդկիւր. բազմաթիւ լեզուներու մէջ այս բունը զարգացած եղած է լեզուաբան հոլովակերպ մը, եւ մի, թուականի իմաստ առած է. լատ. unus, հին երլ. ōn, կըմ. un, գոթ. ains, հին սկսնդ. ein, իտ. unno, յունարէնի մէջ միայն ձեւս կայ ուն "unio" (ինչպէս որ *eno- բնէն կայ միայն նոյն ձեւը): Եթէ զարմանալի երեւոյս այս "մի" իմաստը, յիշելու է որ անկր. agamի ծագումն համապատասխանող բառ մը "am" կը նշանակէ սլաւոնէնի մէջ. հինսլ. ojn dinn "նոյն օր." (auðr, քսոն), ռուսի. ojdinn (նորա ojdinn "վարական աւուր միջ. հմտ. Leskien, ի Indogerm. Forschungen, XVII, 491.) Պէտք է աւելորդել որ *e- *o- բունն անգամ "մի" կը նշանակէ յայտնի յունականոցս մէջ՝ ὁ-πατρος "համահայր". ὁ-ἡρις "նոյնահայր". ὁ-εἰς "համատեղ". (վերջինս չափական պատճառներով գրուած ուէտի, "եւ Joh. Schmidt, ի Z. f. vgl. Sprachf. XXXVI, 397.) Տրական լի եւ սեռ. իջ "միում", միայն (եզ.) ձեւերը կարելի էր անանցած ըսել *ei բնէն: J. Schmidt որիչ մեկնութիւն մ'առաջարկած է. (անդէջ 399): Բայց ապահով այն է որ լատ. idem "նոյնը, չէզոքն միեւնոյն է անկր. idem "այն" բառին հետ. (լատին հոլովակերպին բոլոր միւս ձեւերը նորոգութիւններ են) Եւ անկր. unus "ուրիշ" թողաւորականին, զոր § 6ի սկիզբը յիշեցինք, ալթալոնէնի մէջ կը համապատասխանէ ինչ "մի": Ուստի պէտք է ընդունել թէ բոլոր այն ձեւերն, որ հնդկիւր. այն հոլովակերպ կը կոչւէ "մի" զոր կը զուգորդեն անկր. agam, բայց ի նա, այլ (ille, alius) իմաստէն՝ աննշտ են նաեւ իմաստ "նոյն, մի" (idem, unus) եւ այս իմաստը կը նշանակէ նաեւ անանցներուն մէջ, յուն. οἷος, աւետ. αἰὼς "մի". հինպար. αἰὼς "մի". (հմտ. անկր. εὐα "պայպէս": ἰὸς "որպէս".) Եւ անկր. εἰς-ը որ առանց տարակոյրի նոյն է լատ. aequus բառին հետ: Ուստի ալ պէտք չէ որ զմեզ զարմացնէ հնդկիւր. փոխանակութիւն e: a խորաց ներքին գերանուն անանցներուն մէջ:

Լատ. aequus բառին վկայած ai- երկրորդ բառն նախահնդկիւր. *քեզ վանկին անշնչուն ձեւն է. զ բաղաձայնը՝ վանկային դեր մը ստանձնած է, իսկ i բաղաձայն ձեռնած: Բայց եթէ i վանկային դերն ստանձնէր, զ բաղաձայն պիտի մնար եւ յետոյ պիտի կորսուէր՝ առանց հետք մը թողու: Ասով պիտի համուէր փոխանակութեւն, որ մեր գերանունական բնոյն անանցներուն մէջ աւելի յաճախագէտ է քան թէ ai- ձեւը: Այսպէս լատ. unusi պուր կը պատահանէ նոյն ձեւով, որ կրկին իմաստն ունի "ուրիշ" եւ "մի" Այս նշանակութեանց համար օրինակներ կ'անան գտնուի Miklosichի բառագրոց մէջ, խոսելի է ամեն փոքր նոյն "ուրիշ" բառը ստուգաբանութեւն բաժնելու ուն "մի" բառէն: Դիւրութեամբ կրնանք զուգորդել թէ երկուքին ալ բառակերպն ձայնաւորն էր i,